

Мср МИЛЕНА ГОСТОВИЋ
Бечеј, Србија
Е-адреса: gostovicmilena@gmail.com

ДРЖАВНЕ ШКОЛЕ У КОСОВСКОМ ВИЛАЈЕТУ (1876–1909)

САЖЕТАК: У раду је дат преглед реформи просветног система, којима је дефинисан институционални оквир образовног система и анализирана је структура свих државних школа у Косовском вилајету, пограничној провинцији Османског царства. Османски просветни систем огледа се у комплексности школских установа. Постојале су традиционалне, верске школе које су се називале сибјан, упоредо са модерним основним школама – ибтидаијама. На средњошколском нивоу паралелно су функционисале рушдије, реформисане средње школе и идадије, ниже гимназије. У раду је представљен детаљан попис основних и средњих школа широм Вилајета и објашњена чиновничка структура која је руководила оснивањем свих поменутих школских установа. Анализа просветне структуре рађена је на основу Годишњака Министарства јавног образовања, посебних државних докумената у којима су представљени подаци о разгранатом школском систему Османског царства током XIX века. Део података односи се на Косовски вилајет.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Османско царство, Косовски вилајет, Регулација јавног образовања, државне школе, сибјан, ибтидаије, медресе, рушдије, идадије

СТРУКТУРА ДРЖАВНИХ ШКОЛА ТОКОМ XIX ВЕКА

Током XIX века дошло је до модернизације целокупне управне структуре у Османском царству. Образовни и стручни кадар који је могао да одговори захтевима времена био је предуслов за амбициозне реформске подухвате. Модерне бирократе стасавале су у модернизованим школским установама унапређеног курикулума, који је поред традиционалних, верских учења укључивао и изучавање природних и друштвених наука. Основне школе биле су традиционалне куранске школе које су називане *сибјан школама* (осм. *sıbyan mektebi*) и медресе, институције вишег образовног нивоа у односу на сибјан школе. Очекивало се да ученици верских школа стекну најопштија

религијска знања. Крајем XVIII века започела је секуларизација образовног система. Прве секуларне школе имале су војни карактер, вођене идејама и управом страних, европских стручњака, с циљем оспособљавања будућег официјског кадра. Дотадашњи школски планови, базирани на верским и традиционалним учењима, допуњени су новим предметима, како би ученици, поред религијских, стекли и практична знања. Посвећена је пажња изучавању страних језика, а европска стручна литература превођена је на османски језик. Унапређење образовног система настављено је током читавог XIX века. Обавезно основношколско образовање први пут је прокламовано 1824. године, али се односило само на дечаке у Истанбулу. Цивилне средње школе формиране су током наредне деценије због потреба школовања бирократског кадра. Прва таква институција била је Правна школа, отворена 1838. године, где су се будући чиновници током трогодишњег школовања обучавали за рад у државној служби. Успостављањем цивилних средњих школа сибјан школе су формално постале основношколске институције, где су ученици стицали елементарна знања и припремали се за наредни степен образовања. Даље реформске подухвате у сфери образовања преузео је *Привремени ујравни савет* (осм. *Meclis-i Muvakkat*), успостављен 1845. године, који је из практичних разлога наредне године прерастао у сталну институцију под називом *Ујравни савет за јавно образовање* (осм. *Meclis-i Maarif-i Umumiye*).¹ *Министарство јавног образовања* (осм. *Maarif-i Umumiye Nezareti*),² основано 1857. године, преузело је координацију над целокупним школским системом, изузимајући медресе, које су остале под надлежношћу шејхулислама, задржавајући традиционално образовање засновано на религијским учењима. Једна од најдалекосежнијих одлука из сфере образовања било је оснивање посебних школских институција – *рушдија* или *руждија* (осм. *rüşdiye*), које су првобитно успостављене као припремни разреди за средње школе. Ове више основне школе трајале су једну или две године и све до 1867. године биле су доступне само за муслиманске ученике. Постепено су прерасле у самосталне, више основне образовне институције у којима је реализована разредна настава.³ Широм Царства биле су распоређене и бројне стране, мисионарске и милетске⁴ школе, које су немуслиманским ученицима пружале алтернативу у односу на државне школе. Програм милетских школа

¹ Ekmeleddin İhsanoğlu, *Historija Osmanske države i civilizacije*, Orijentalni institut i IR-CICA Sarajevo–Istanbul 2004, 867–870.

² О развоју и административној структури Министарства јавног образовања током XIX и XX века вид.: Tevfur Erdoğan, “Maarif-i Umumiyye Nezareti Teşkilatı-ı”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt 51, Sayı 01 (1996), 183–247.

³ Lathiful Khuluq, “Modernization of Education in the Late Ottoman Empire”, *Al-Jami'ah: Journal of Islamic Studies*, Vol. 43, No. 1 (2005), 48; Ebubekir Ceylan, “An Analysis of History of Turkish Education: Sources, Pioneers and Approaches”, *Textbooks and Citizenship in Modern and Contemporary Europe*, Peter Lang, New York 2016, 78.

⁴ Милети су били посебне религијско-етничке заједнице које су имале различита верска и правна овлашћења у одређеном временском периоду, потврђена од стране султана (Benjamin Braude, “Foundation Myths of Millet System”, *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society*, Holmes & Meier Pub, New York – London 1982, 69–89; Recep Senturk, “Minority Rights in Islam: From Dhimmi to Citizen”, *Islam and Human Rights: Advancing a US-Muslim Dialogue*, Center for International and Strategic Studies (CSIS), Washington, D.C. 2005, 67–99.

био је у складу са верским и националним идентитетима самих заједница и зато школовање немуслимана у овим приватним школама није било у интересу централне администрације. Стратегија за развој школског система прокламована је 1869. године *Регулацијом јавног образовања* (осм. *Maarif-i Utumiye Nizamnamesi*).⁵ Коришћена су искуства западноевропских образовних система, нарочито француска. Био је то први османски закон из области просвете који је имао општи карактер, јер је важио на територији читавог Царства. Документ се састојао од 198 чланова распоређених у пет поглавља. Примарни државни интерес био је стварање функционалног образовног система. Основношколско образовање постало је обавезујуће за све дечаке узраста између шест и десет година и за све годину дана старије девојчице. Првим поглављем Регулације дефинисан је развој унификованог школског система и испланирана изградња образовних институција широм државе, координирана из престонице. Врсте и бројност школских установа зависиле су од броја становника. Основне школе требало је отворити у сваком селу. У закону је прецизно наведена неопходност отварања по једне рушдије на сваких 500 становника по селима и градовима, као и успостављање идадија на сваких 1.000 становника у центрима каза и санцака.⁶ Многи ученици након завршене рушдије нису били спремни за наредни, универзитетски ниво школовања. Као решење, централна власт је успоставила додатну образовну степеницу, посебне средње школе идадије (осм. *idadi*), које су радиле упоредо са рушдијама. Идадије су по оснивању функционисале као припремни разреди за високообразовне институције. Регулацијом су реформисане као самосталне, трогодишње ниже гимназије, у којима су се ученици обучавали за позиције квалификованих државних службеника.⁷ У центру сваког вилајета требало је успоставити *лицеј* (осм. *Mekteb-i Sultani*).⁸ Регулацијом је дефинисана структура образовних институција, а накнадним законима и

⁵ О чиновницима који су учествовали у доношењу Регулације вид.: Kiyohiko Hasebe, “The 1869 Ottoman Public Education Act: Proceedings and Participants”, *Osmanlı Araştırmaları*, Cilt 51, Sayı 51 (2018), 181–207.

⁶ Регулацијом о управи у вилајетима из 1864. године успостављени су вилајети као административно-управне јединице, на челу са валијама. Територија вилајета била је подељена на мање управне јединице санцаке (ливе), који су се делили на казе. Казе су биле састављене од нахија, а најмања територијална јединица било је село. Вид.: Милош Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, Завод за уџбенике, Београд 2009, 4–17; Mucize Ünlü, *Kosova Vilayeti (1877–1912)*, Gece Kitaplığı, İstanbul 2014, 50–57; Милена Гостовић, *Косовски вилајет (1879–1900). Годишњи извештаји (салнаме)*, Матица српска, Нови Сад 2021, 42–51.

⁷ E. İhsanoğlu, н. д., 893; Ersoy Topuzkanamış, “Osmanlı Dönemi İlk Modern İdadi Programlarında Türkçe Eğitimi: 1892 Yılı Örneği”, *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı 19 (2018), 188–199.

⁸ Друго поглавље Регулације уређивало је ингеренције Министарства јавног образовања. Испити и процедура добијања диплома дефинисани су у трећем поглављу. Чланови четвртог поглавља односили су се на оспособљавање стручног наставничког кадра неопходног за потребе нарастајуће администрације као и образовање довољног броја наставника за све школе, услове наставничког запошљавања и рада. Последње поглавље дефинисало је питање финансија и расподеле неопходних средстава за изградњу планиране просветне мреже. Вид.: Benjamin C. Fortna, *Imperial Classroom. Islam, the State, and Education in the Late Ottoman Empire*, Oxford University Press 2002, 113–115; E. Ceylan, н. д., 79; Selman Tunay Kamer, “Evaluation of Public Education and Teacher Training on the Basis of 1869 Regulation in the Ottoman Era”, *Journal of History Culture and Art Research*, Vol. 9, No. 2 (2020), 16–21.

регулативама унапређиван је просветни систем. Основним законом / Уставом из 1876. године (осм. *Kanun-i Esasi*) поново је прописано обавезно основно-школско образовање за дечаке старости од шест до десет година и годину дана старије девојчице. Успостављање модерних основних школа, *ibtidaiji* (осм. *ibtidaiyye*), озаконено је 1870. године тзв. *Новим мейџом* (осм. *Usul-i Cedid*), којим је стандардизован школски програм и утврђено време трајања часова.⁹ Ибтидаије су биле својеврстан спој класичног и савременог образовања, где су ученици током трогодишњег образовања савладавали читање и писање, учили једноставне рачунске операције и стицали знања о религији.¹⁰ Овакав приступ био је покушај централних власти да унапреде традиционално образовање, осавремене уџбенике и курикулум учине пријемчивим за немуслиманску децу и тако их спрече да се образују у страним школама. Ученици су могли да бирају између две врсте основних школа: традиционалних образовних институција, сибјан школа, и ибтидаија модерних верзија религијских школа. Локалне власти су у срединама са већинским муслиманским становништвом потенцирале сибјан школе и неговање традиционалних вредности у образовању.¹¹

Ефективна примена закона из области просвете најучљивија је током Хамидовског периода (1876–1909), када је отварање државних школа у провинцијама било у складу са државном идеологијом османизма и покушајем супротстављања национализима. Показатељ државних напора током Хамидовске ере је образовна мрежа са више од 10.000 школа.¹² Државне школе требало је да пруже задовољавајућу алтернативу на супрот страним, мисионарским школама, првим модерним школама у османским провинцијама.¹³ Имплементација законских регулатива зависила је од финансијских потенцијала и друштвено-политичких односа на терену. Просветни фонд успостављен је 1884. године, али није могао да подмири потребе експанзивног развоја школске мреже. Недостатак новца спречио је успостављање идадија све до 1872. године у престоници, односно до 1885. у провинцијама.¹⁴ Из државне касе финансирано је отварање основних школа и медреса, док су средства за оспособљавање рушдија и идадија сакупљена из локалних фондова којима су управљали вилајетски чиновници. Инсистирање на обезбеђивању новца указује на важност образовне структуре и одлучност државног врха да доследно спроведе одредбе Регулације.¹⁵

⁹ Avnel Wishnitzer, "Teaching Time: Schools, Schedules, and the Ottoman Pursuit Progress", *New Perspectives on Turkey*, No. 43 (2010), 11–19.

¹⁰ L. Khuluq, н. д., 46–47.

¹¹ Mehmet Ö. Alkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Modernleşme ve Eğitim", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 6, Sayı 12 (2008), 26; Togay Seckin Bırbudak, Bulent Akbaba, "Education Life in the Kosovo Province in the Early Part of Twentieth Century", *International Journal of Academic Research*, Vol. 5, No. 4 (2013), 256.

¹² Donald Quataert, *The Ottoman Empire 1700–1922*. New York 2000¹, 62.

¹³ Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca'dan Tanzimat'a İslahat Düşünceleri", *İlmi Araştırmalar*, Cilt 8 (1999), 42–47; Selçuk Aksin Somel, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire 1839–1908. Islamization, Autocracy and Discipline*, Brill Academic Pub., Leiden etc. 2001, 5–15; B. C. Fortna, н. д., 43–60; E. Ceylan, н. д., 74; T. Erdoğan, н. д., 207–208.

¹⁴ E. İhsanoğlu, н. д., 891–894.

¹⁵ Selçuk Aksin Somel, "Ottoman Islamic Education in the Balkan in the Nineteenth Century", *Islamic Studies*, Vol 36, No 2/3 (1997), 444; B. C. Fortna, н. д., 115–120.

За све новоотворене школске установе требало је обезбедити потребан број квалификованих наставника. Наставнички кадар стасавао је у посебним средњошколским просветним институцијама. Прва Средња школа за образовање наставничког кадра почела је с радом 1848. године у престоници. Недовољна заинтересованост ученика, неадекватна оспособљеност већине њих за овај образовни ниво као и недостатак финансијских средстава онемогућили су даљи рад школе у трајању од две деценије. Престоничке школе нису могле да задовоље потребе просветног система у успону, па су од 1875. године школе за обучавање учитељског кадра отворене у вилајетима широм Царства (Босна, Крит, Коња). У првој деценији XX века било је тридесетак таквих школа широм провинција. На тлу Косовског вилајета, поред школе у Скопљу, отворене су нове у Призрену и Штипу. образовање наставничког кадра у провинцијама било је од велике важности, јер је то била основа за успех даљих реформи и ширење мреже школа.¹⁶ Наставници су били у обавези да прихвате наменовање у делу државе, по одлуци Министарства образовања. Наставничку позицију, са тачно утврђеном платом обављали су пет година. Због оптерећености државног буџета, наставничке плате су често касиле. Месечни приходи наставника у сеоским и мањим градским срединама били су на терету локалног становништва.¹⁷ У случају самоиницијативног прекида радног односа без одговарајућег оправдања, наставници су новчано кажњавани, уз немогућност добијања поновног запослења.¹⁸ Строга правила нису привлачила довољан број ученика у ове стручне школе. Ученици који су долазили били су малобројни, јер је школовање у већем граду вилајета захтевало финансирање од стране родитеља. Неки од њих су се школовали у основним школама у својим селима, без могућности да га даље наставе. Додатан проблем је што малобројни ученици нису имали одговарајуће знање ни квалификације, али су примани у школу, јер је стручан кадар био предуслов за остварење државне образовне политике. У таквим условима, примана су талентована деца без обзира на претходно образовање.¹⁹ Због свега наведеног јасно је да стручне школе нису могле да остваре високо постављена очекивања и пруже планиране резултате. Квалитет и квантитет државних школа нису били у одговарајућој равнотежи, због недостатка економског и стручног потенцијала. Било је дискутабилно у којој мери су могле да парирају страним школама, што је био један од прагматичних циљева државне политике.

Образовна лествица школских институција детаљно је одређена законским оквирима, али у пракси се задржао дуализам, присутан широм државе. Паралелно су функционисале сибјан школе и ибтидаије на основном ступњу образовања, као и рушдије и идадије на средњошколском нивоу. Наставни план и програм, као и квалитет наставе нису се разликовали само

¹⁶ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, 152–153; S. T. Kamer, н. д., 19–21.

¹⁷ E. İhsanoğlu, н. д., 887; Ebubekir Keklik, “Son Dönem Osmanlı Eğitim Teşkilatında Öğretmen Sorum”, *OTAM* 50 (2021), 143–150.

¹⁸ Selçuk Aksin Somel, “Christian Community Schools During the Ottoman Reform period”, *Late Ottoman Society. The Intellectual Legacy*, Routledge, London – New York 2005, 257–263.

¹⁹ B. Kodaman, н. д., 152–153.

у институцијама које су напоредо функционисале, него су зависили од појединачних установа. Основне школе, сибјан и ибтидаије, до осамдесетих година XIX века забележене су спорадично, док је од наредне деценије почело систематско оснивање државних школа. Највећи проблем био је оспособити ученике за наредни ниво школовања, што је било у директној вези са компетенцијама учитељског кадра.²⁰ Посебан изазов за администрацију било је отворити довољан број средњих школа и задовољити потребе становништва. На тлу Косовског вилајета, поред све већег броја рушдија, дуго је функционисала само једна идадија и неколико стручних школа, које су биле смештене у центру провинције. Тиме се отворило питање финансијских могућности ученика. Ученици са периферије морали су да имају обезбеђен смештај. Није било могуће да локална администрација оспособи потребан капацитет интерната и финансира пратеће трошкове ученика.

Косовски вилајет, погранична територија Царства, имао је хетерогену етничку и верску структуру, па образовање у државним школама није било приоритет немуслиманским ученицима. Приватне школе балканских народа, којима су управљале милетске организације, превазилазиле су образовни карактер и постепено резултирале трансформацијом религијских заједница у националне. Зато је отварање немуслиманских школа био константан притисак за администрацију, одраз борбе за утицај у провинцијама.²¹ Регулација јавног образовања онемогућавала је приватним школама да раде без дозволе и обавезивала их да ускладе наставне планове са државном политиком. Министарство образовања је 1886. године образовало посебну комисију за инспекцију немуслиманских школских установа у престоници, састављену од чланова *Просветној савети* (осм. *Meclis-i Maarif*). Почели су са радом тек 1890. године једногодишњим мандатом. Посебне комисије на терену проверавале су да ли су школе радиле у складу са законом.²² *Савети за инспекцију и надзор* (осм. *Encümen-i Teftiş ve Muayene*) формиран 1896. године надгледали су наставни процес, проверавали коришћене уџбенике и утврђивали компетенције учитеља. Свако одступање од закона подразумевало је затварање школа. Подозрење међу балканским народима пратило је међусобно потказивање властима. Недостатак финансијских средстава за изградњу школа и запошљавање додатног провинцијског кадра надлежног за локална просветна питања и строжу контролу резултирао је тиме да је вилајетска власт користила сукобе међу милетима и затварала школе, служећи се законским регулативама као оправдањем.²³

²⁰ В. С. Fortna, н. д., 90–114; Hamza Altın, “1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Öğretmen Yetiştirme Tarihimizdeki Yeri”, *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 13, Sayı 1 (2008), 276–282.

²¹ Atilla Çetin, “Maarif Nazırı Ahmed Zühdü Paşa’nın Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Yabancı Okullar Hakkında Raporu”, *Dergi Park* (1982), 193–206; Александра Новаков, *Сѣубови срѣске ѣросвѣѣ. Срѣске средње школе у Османском царсѣву 1878–1912*, Завод за уџбенике, Београд 2017, 9–44.

²² О члановима инспекција распоређених широм Царства и њиховим ингеренцијама дефинисаним Уредбом о општем образовању вид.: Yasemin Tümer Erdem, “Osmanlı Eğitim Sisteminde Teftiş”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Sayı 26 (2009), 55–91.

²³ В. С. Fortna, н. д., 91–98; S. A. Somel, *Christian Community Schools*, 271–272.

ТРАДИЦИОНАЛНЕ ШКОЛЕ

Најподробније податке о школском систему Османског царства пружају *Годишњаца Министарства јавног образовања* (осм. *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Ummumiye*), публиковани од 1898/99. до 1903/04. године. У овим јединственим документима прецизно су наведени подаци о чиновницима и раду Министарства јавног образовања, законске регулативе и детаљна просветна структура свих провинција са акцентом на државне школе.²⁴ Администрација школског система на нивоу провинције била је поверена посебној *Просветној управи* (осм. *Maarif İdaresi*) састављеној од чиновника послатих из престонице, који су спроводили одлуке Министарства јавног образовања (Табела 1). Контролу над свим просветним питањима у Косовском вилајету, као управитељ образовања, током 1898. године вршио је Халил Кемал-бег, кога је наредне године заменио Абдулах-бег, са петогодишњим мандатом. Са њима су директно сарађивали рачуновођа, његов помоћник, чиновник задужен за финансије, као и писар. Просветној управи је 1903. године додата и функција инспектора за надзор немуслиманских школа, наименовањем Халила Зекје. Законом је предвиђено да Просветна управа функционише као мешовити савет, што се није доследно спроводило у Косовском вилајету, јер су преимућство имали муслимански представници. Поменути чиновници су из центра покрајине координирали просветним активностима преко канцеларија распоређених по казама. *Просветне комисије* (осм. *Maarif Komisyonu*), као продужена рука престоничког ауторитета, бринуле су о адекватном спровођењу званичних одлука.²⁵

Табела 1. Просветна управа Косовског вилајета²⁶

	Директор образовања	Рачуновођа	Референт рачуноводства	Писар	Финансијски повереник
1898.	Халил Кемал-бег	Осман Нури-бег	Мехмед Шефик-ефендија	Мехмед Неџиб-ефендија	Јусуф Зија-ефендија
1899.	Абдулах-бег	Осман Нури-бег	Мехмед Шефик-ефендија	Мехмед Неџиб-ефендија	Мехмед-ефендија
1900.	Абдулах-бег	Осман Нури-бег	Мехмед Шефик-ефендија	Мехмед Неџиб-ефендија	Мехмед-ефендија
1901.	Абдулах-бег	Мехмед Ариф-ефендија	Мехмед Шефик-ефендија	Мехмед Неџиб-ефендија	Мехмед-ефендија
1903.	Абдулах-бег	Јусуф Кенан-ефендија	Мехмед Шефик-ефендија	Мехмед Неџиб-ефендија	Мехмед Шефик-ефендија

²⁴ Tuğba Şimşek, *1316 H Tarihli Maarif Salnamesine Göre Yabancı Okullar ile Gayrimüslim Okullarında Türkçe Eğitimi ve Öğretimi* (Необјављена мастер теза), Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara 2015, 9–11.

²⁵ М. Гостовић, н. д., 112–113.

²⁶ İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Kütüphanesi, Sayılar D02473, Salname-i Nezaret-i Maarif-i Ummumiye, 1. Def'a, 1898. (SNMU 1898), 1134; İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Kütüphanesi, Sayılar D02473, Salname-i Nezaret-i Maarif-i Ummumiye, 2. Def'a, 1899. (SNMU 189), 1330; İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Kütüphanesi, Sayılar D02473, Salname-i Nezaret-i Maarif-i Ummumiye, 3. Def'a, 1900. (SNMU 1900), 1502; İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Kütüphanesi, Sayılar D02473, Salname-i Nezaret-i Maarif-i Ummumiye, 4. Def'a, 1901. (SNMU 1901), 770; İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Kütüphanesi, Sayılar D02473, Salname-i Nezaret-i Maarif-i Ummumiye, 6. Def'a, 1903. (SNMU 1903), 627.

Просветна управа надгледала је рад свих образовних институција на територији вилајета и успостављала нове школе у зависности од потреба становништва и финансијских могућности провинције. Најстарије школе биле су религијског карактера, медресе, које су функционисале као више верске школе. Школски програм верских школа зависио је искључиво од компетенција учитеља (осм. *hoca*). Подучавање је подразумевало савладавање елементарне писмености, исламске религије и османске традиције методом учења напамет и континуираним понављањем. Такав приступ онемогућио је ученике да стекну практичне вештине, а многи од њих су и након завршене школе остали неписмени.²⁷ Медресе се не помињу у Регулацији јавног образовања јер нису биле реформисане. Наставиле су да функционишу по традиционалним принципима, заснованим на домену религије, независно од других образовних институција.²⁸ Својеврстан су пример дуализма који се у државним, јавним школама задржао и након корените промене током XIX века, јер су упоредо функционисале са реформисаним средњим школама.²⁹ Локална власт инсистирала је на отварању медреса нарочито у срединама где је муслиманско становништво било већинско. Медресе су биле распоређене у свим санџацима Косовског вилајета, углавном у централним градовима каза, а ретко по селима (Табела 2). Највише медреса функционисало је у Скопском санџаку: у истоименој кази било је осам школа, у Штипу и Радовишту по две, а само по једна медреса радила је у казама Паланка, Кратово, Кочане и Куманово. Последње су успостављене четири медресе у кази Велес. На територији Приштинског санџака првобитно је било осам медреса: две у Вучитрну и Приштини, а по једна у Гњилану, Митровици, Прешеву и селу Доброчин. Почетком XX века, због промена у административној структури, забележене су само три медресе у Приштинској ливи, две у централној кази и једна у Пријепољу, док су остале и даље радиле, али у оквиру санџака Призрен и Пећ. У Призренском санџаку радило је осам медреса, од којих је половина била у истоименој кази, а остале су биле распоређене у Гостивару и Тетову (по две). Константан број медреса функционисао је у Новопазарском/Сјеничком (3) и Пљеваљском санџаку (23). Почетком XX века учача се смањен број ученика само у Приштинском санџаку, због поменутих административних промена и измештања школа у оквиру суседних санџака, док се у другим ливама број школа и ученика незнатно повећао.³⁰ У свакој медреси на тлу Косовског вилајета радио је по један учитељ.³¹

²⁷ S. A. Somel, *Ottoman Islamic Education*, 443; Avnel Wishnitzer, н. д., 9–10.

²⁸ E. İhsanoğlu, н. д., 853–872.

²⁹ Roderic H. Davison, *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774–1923. The Impact of the West*, University of Texas Press, Austin 1990, 176.

³⁰ SNMU 1899, 1338–1341; SNMU 1900, 1511–1513; SNMU 1901, 812–815; SNMU 1903, 635–636.

³¹ M. Ünlü, н. д., 194–195.

Табела 2. Медресе на тлу Косовског вилајета³²

	Скопски санџак		Приштински санџак		Призренски санџак		Новопазарски (Сјенички) санџак		Пећки санџак		Пљеваљски санџак	
	М ³³	У ³⁴	М	У	М	У	М	У	М	У	М	У
1899/1900.	16	313	8	305	8	589	3	100	3	77	1	23
1900/01.	16	313	8	305	8	589	3	100	3	77	1	23
1901/02.	16	313	8	305	8	589	3	100	3	77	1	23
1903/04.	20	391	3	184	12	608	3	105	4	169	1	20

РЕФОРМИСАНЕ ОБРАЗОВНЕ ИНСТИТУЦИЈЕ

Највише основних школа на тлу Вилајета успостављено је током прве деценије владавине султана Абдулхамида II (Табела 3). Сибјан школе биле су најбројније на тлу Призренског санџака, једна се налазила у Нахији Гостивар, а остале су биле распоређене у Тетовској кази. Све сибјан школе у Пљеваљском санџаку функционисале су у истоименој кази. У Новопазарској ливи верске школе основног нивоа радиле су у Бијелом Пољу, док је на тлу Скопског санџака било 17 сибјан школа у истоименој кази, а остале су се налазиле у Штипу. Већина сибјан школа била је мешовита, доступна за дечаке и за девојчице. Поједине су функционисале као изразито мушке основне школе. На територији Призренског санџака 34 мушке сибјан школе налазиле су се у Тетовској кази, а само једна у Нахији Гостивар. Истовремено, постојала је само једна женска сибјан школа, такође у Тетову.³⁵ На примеру Косовског вилајета евидентно је да су локалне власти све до осамдесетих година XIX века убрзано отварале сибјан школе, често на рачун ибтидаија. Тај тренд прекинут је деведесетих година. Последња сибјан школа отворена је 1897/98. године у Тетову, у Призренској ливи.³⁶ У Приштинском и Пећком санџаку нису радиле сибјан школе, него само ибтидаије. Централна власт је планирала да се све сибјан школе постепено трансформишу у ибтидаије, како би модерним школским програмом парирала страним школама и привукла ученике немуслимане. До краја прве деценије XX века тај план није у потпуности реализован, нарочито у удаљеним деловима Царства.³⁷

³² SNMU 1899, 1338–1341; SNMU 1900, 1511–1513; SNMU 1901, 812–815; SNMU 1903, 635–636.

³³ Број медреса на нивоу санџака.

³⁴ Број ученика у медресама.

³⁵ SNMU 1901: 816–829; SNMU 1903: 638–649.

³⁶ SNMU 1901, 828.

³⁷ E. İhsanoğlu, н. д., 874–875.

Табела 3. Распоред сибјан школа на тлу Вилајета³⁸

	Скопски санџак	Приштински санџак	Призренски санџак	Новопазарски санџак	Пећки санџак	Пљеваљски санџак
1901/02.	19	–	42	22	–	30
1903/04.	24	–	42	22	–	30

На тлу Косовског вилајета било је много више ибтидаија у односу на сибјан школе, а прва је отворена 1873/74. године у Бијелом Пољу у Новопазарском санџаку (Табела 4).³⁹ Ибтидаије су се убрзано отварале од осамдесетих година широм вилајета. У наредној деценији фаворизирана је територија Скопског и Призренског санџака, а почетком XX века отварање су само у централном санџаку. Највише ибтидаија било је распоређено на тлу Скопског санџака, у казама Штип, Кочани, Малеш, Скопље, Куманово, Радовиште, Кратово, Паланка и Качаник. Много мање ибтидаија радило је на тлу Призренског санџака (казе Призрен, Тетово и Нахија Гостивар) и Приштинског санџака (казе Приштина, Митровица, Гњилане, Прешево), а само неколико функционисало је у Пљеваљском санџаку (казе Пљевља, Пријепоље, Прибој), Новопазарском санџаку (казе Нови Пазар, Бијело Поље, Сјеница, Нова Варош) и Пећком санџаку (казе Пећ, Ђаковица, Трговиште). Већина ибтидаија била је мешовитог карактера, где су се дечаци и девојчице заједно школовали. Посебне женске ибтидаије првобитно су биле распоређене на тлу Скопског санџака (казе Скопље, Штип, Куманово, Паланка, Кратово, Радовиште, Малеш) и Пљеваљског санџака (истоимена каза), а накнадно и у Приштинској кази. У истим санџацима (казе Штип, Пријепоље, Прибој, Пљевља), као и у Кази Призрен радиле су ибтидаије доступне само за дечаке.⁴⁰

Табела 4. Распоред ибтидаија на тлу Вилајета⁴¹

	Скопски санџак	Приштински санџак	Призренски санџак	Новопазарски санџак	Пећки санџак	Пљеваљски санџак
1898/99.	95	12	36	4	2	6
1899/1900.	98	13	35	4	2	6
1900/01.	98	14	35	4	2	6
1901/02.	132	55	37	5	5	19
1903/04.	132	55	37	6	5	19

На основу приказане статистике евидентно је да се мрежа основношколских институција на тлу Косовског вилајета експанзивно развијала током Хамидовског периода (Табела 5). Табела показује број новостворених школа за периоде од по десет година. Највише основних школа формирано је на територији Скопског санџака, нарочито у Кази Штип, затим Призренског санџака (казе Призрен и Тетово) и Новопазарског санџака (Каза Бијело Поље).

³⁸ SNMU 1901, 816–829; SNMU 1903, 638–649.

³⁹ SNMU 1901, 824.

⁴⁰ SNMU 1898, 1144–1151; SNMU 1899, 1344–1350; SNMU 1900, 1516–1522; SNMU 1901, 816–829; SNMU 1903, 638–649.

⁴¹ SNMU 1898, 1144–1151; SNMU 1899, 1344–1350; SNMU 1900, 1516–1522; SNMU 1901, 816–829; SNMU 1903, 638–649.

Табела 5. Основне школе на тлу Вилајета⁴²

	Скопски санџак		Приштински санџак		Призренски санџак		Новопазарски санџак		Пећки санџак ⁴³		Пљеваљски санџак	
	И ⁴⁴	С ⁴⁵	И	С	И	С	И	С	И	С	И	С
1876/77.	20	4	11	–	4	23	2	1	1	–	–	–
1886/87.	76	20	–	–	33	18	1	17	1	–	15	30
1896/97.	21	–	42	–	1	1	2	3	2	–	–	–
1903/04.	21	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–

Након завршене основне школе, ученици су могли да наставе школовање у рушдијама. Тежиште наставног плана умерено је са религијског знања на друштвене и природне науке, учење страних језика и могућност развоја посебних талената ученика. Ученици првог разреда проширивали су знања о исламској вери, османском језику и правопису, са акцентом на арапски и персијски језик. Учили су да користе различите стилове писања током часова калиграфije. У другој години додати су нови предмети: математика, географија и уметност, а у четвртој историја, елоквенција, књиговодство. Проширењем курикулума на општа знања, централна власт је пружила модификован школски програм, пријемчивији за немуслиманске ученике.⁴⁶ Накнадно је четворогодишњи програм замењен трогодишњим, како би ученици били мање оптерећени, што се није доследно примењивало у свим деловима Царства. Непосредно пре оснивања Косовског вилајета као засебне провинције, 1877. године, на истој територији функционисало је 25 рушдија, распоређених у већим казама свих санџака. Највише рушдија радило је у Скопском санџаку – осам, од којих је једна била женска, а друга војна, обе смештене у централној кази. Преостале су се налазиле у Штипу, Радовишту, Кочанима, Куманову, Кратову и Паланци. На територији Приштинског санџака успостављено је пет рушдија, једна у истоименој кази, остале у Вучитрну, Митровици, Гњилану и Прешеву. По три средње школе радило је у Призренском санџаку (казе Призрен, Тетово и Нахија Гостивар), Пећком санџаку (казе Пећ, Ђаковица, Беране), Новопазарском санџаку (казе Нови Пазар, Сјеница, Ђаковица) и Пљеваљском санџаку (казе Пљевља, Пријепоље, Беране).⁴⁷ Нове рушдије отворене су током Хамидовског периода у свим санџацима осим у Пљеваљском (Табела 6). Вероватно су постојеће школе могле да подмире потребе ученика. Највише рушдија било је у Скопском санџаку (казе Скопље, Кочани, Кратово, Малеш), затим у Приштинском санџаку (казе Митровица, Гњилане, Прешево, Вучитрн), Призренском санџаку

⁴² SNMU 1898, 1144–1151; SNMU 1899, 1344–1350; SNMU 1900, 1516–1522; SNMU 1901, 816–829; SNMU 1903, 638–649.

⁴³ Последња два издања годишњака наводе још једну ибтидаију у Пећком санџаку, али без године оснивања, па она није урачуната у приказану статистику.

⁴⁴ Ибтидаије.

⁴⁵ Сиџан школе.

⁴⁶ Fatma Kaya Doğanay, “Rüşdiye Mekteplerinde Tarih Dersi”, *Dergi Park*, Sayı 25 (2010), 110–111.

⁴⁷ SNMU 1898, 1134–1141; SNMU 1899, 1331–1337; SNMU 1900, 1503–1509; SNMU 1901, 771–811; SNMU 1903, 629–634.

(Каза Тетово и Нахија Гостивар), а најмање у Новопазарској леви (прво у Сјеници, а потом у Новој Вароши) и Пећкој леви (првобитно у Берану, касније у Пећи).⁴⁸ Успостављањем рушдија девојчице су добиле прилику да се образују на средњошколском нивоу.⁴⁹ Ученице су стицале општа и практична знања из домена религије, друштвених наука, писмености, аритметике, а посебна пажња посвећена је савладавању технике ручних радова и домаћинства.⁵⁰ Посебна рушдија за женску децу, на територији вилајета, радила је само у Скопљу, а предавале су искључиво учитељице, најчешће муслиманке (Табела 7).⁵¹

Табела 6. Број рушдија на тлу Косовског вилајета основаних током периода владавине султана Абдулхамида II⁵² (Хамидовском)

	Скопски санџак	Приштински санџак	Призренски санџак	Новопазарски санџак	Пећки санџак	Пљеваљски санџак
1898/99.	7	3	2	1	1	–
1899/1900.	7	3	2	1	1	–
1900/01.	7	3	2	1	1	–
1901/02.	11	–	–	–	–	–
1903/04.	13	4	2	2	3	–

Табела 7. Број ученица и учитељица у женској рушдији у Скопљу⁵³

	Женска рушдија у Скопљу	
	Број ученица	Број учитељица
1898/99.	130	3
1899/1900.	132	1
1900/01.	132	1
1901/02.	135	3
1903/04.	157	4

Образовање у рушдијама пружало је варијетете у садржају, а квалитет наставе је варирао у зависности од самих школа и способности наставника. Алтернатива је било школовање у идадијама, посебним средњошколским

⁴⁸ SNMU 1898, 1144–1151; SNMU 1899, 1344–1350; SNMU 1900, 1516–1522; SNMU 1901, 816–829; SNMU 1903, 638–649.

⁴⁹ Прва рушдија специјализована за образовање девојчица отворена је у престоници 1859. године. О наставничком кадру и школском програму ове образовне институције вид.: Mustafa Şanal, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kız Öğretmen Okulunda Görev Yapan Kadın İdareci ve Öğretmenler ile Okuttukları Dersler”, *Belleten*, Sayı 253 (2004), 649–670.

⁵⁰ M. Şanal, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Kız Öğretmen*, 651; Mustafa Şanal, “Woman’s Teacher Training in the Ottoman Empire During the Westernization Period, c. 1839–1920”, *History Studies*, Volume 5, Issue 1, 332; Uğur Unal, *II. Mesrutiyet Öncesi Osmanlı Rusdiyeleri (1897–1907)*, Gazi Kitabevi, Ankara 2014, 19.

⁵¹ Само у последњем издању годишњака је забележена једна учитељица немуслиманка.

⁵² SNMU 1898, 1144–1151; SNMU 1899, 1344–1350; SNMU 1900, 1516–1522; SNMU 1901, 816–829; SNMU 1903, 638–649.

⁵³ SNMU 1898, 1128; SNMU 1899, 1336; SNMU 1900, 1508; SNMU 1901, 886; SNMU 1903, 632.

институцијама, чији је образовни програм обухватао османски језик, књижевност, правопис, етику и корпус предмета о чиновничким пословима. Друштвене науке имале су примат над корпусом верских предмета, како би школе биле пријемчивије за немуслиманску децу. Наредним изменама продужавано је школовање у идадијама, а почетком XX века одлучено је да курикулум буде шестогодишњи.⁵⁴ Тиме је систем рушдија постао излишан, па су оне формално укинуте. На тлу Косовског вилајета радиле су само две идадије – Скопљу и Сјеници (Табела 8). У средњим школама заједно су се образовала муслиманска и немуслиманска деца.

Табела 8. Број ученика у идадијама на тлу Косовског вилајета⁵⁵

	Идадија у Скопљу		Идадија у Сјеници	
	Муслимани	Немуслимани	Муслимани	Немуслимани
1898/99.	111	10	–	–
1899/1900.	107	13	–	–
1900/01.	107	13	–	–
1901/02.	124	25	–	–
1903/04.	205	160	66	6

У Скопљу, вилајетском центру, постојале су посебне средње стручне школе (Табела 9). Директор *Више војне школе* (осм. *Üsküb Ruşdiye Askerisi*) био је Исмал-ефендија, а целокупан наставнички кадар чинила су војна лица. Друга стручна школа била је *Виша школа за образовање учитељског кадра* (осм. *Dâr'ül-muallimîn*). Са радом је започела 1880. године у Приштини, али је 1888. године пресељена, измештањем вилајетског центра у Скопље.⁵⁶ Директор Исмаил-ефендија истовремено је радио и као учитељ, уз једног или двојицу колега. Угледу школе, као и унапређењу дидактичког приступа допринео је Сабри Цемал-бег који је обављао директорску функцију до затварања школе 1912. године. Био је преводилац и аутор педагошких приручника, у којима је потенцирао модернизацију наставних метода и техника. Као предуслов успешног школовања сматрао је компетентност наставника и узимање у обзир узраста ученика. Указивао је на важност самосталног савладавања читања и писања на основношколском нивоу, уместо учења напамет. Тежио је усклађивању школског плана и равнотежи између теоријских и практичних знања.⁵⁷

У Косовском вилајету посебно су функционисале средње занатско-индустријске школе, које су оспособљавале технички кадар за рад у занатству и индустрији. Сви полазници су имали теоријску наставу и праксу. Предвиђено је да примају и новчану накнаду за свој рад, али је дискутабилно

⁵⁴ E. İhsanoğlu, н. д., 893; E. Topuzkanamış, н. д., 188–199.

⁵⁵ SNMU 1898, 1134–1135; SNMU 1899, 1330–1331; SNMU 1900, 1502–1503; SNMU 1901, 770–771; SNMU 1903, 627–628.

⁵⁶ E. Keklik, н. д., 134–135.

⁵⁷ Mustafa Şanal, Mustafa Durumşçelebi, “Kosovalı Eğitimci Sabri Cemil (Yalkut) Bey’in Bazı Derslerin Özel Öğretim Yönetmelerine İlişkin Görüşleri”, *Bal-Tam Türklük Bilgisi*, Sayı 12 (2010), 258–273.

колико је то функционисало у пракси.⁵⁸ Две занатске школе успостављене су на тлу вилајета 1895/96. године. Прва је била Занатска средња школа у Скопљу (осм. *Üsküb Hamidie Sanayi Mektebi*), којом је као директор управљао Халил-ефендија. образовање је подразумевало шестогодишњи курикулум, са три усмерења: обућари, кројачи и столари. Друга занатска средња школа налазила се у Штипу (осм. *İstib Sanayi Mektebi*). У годишњацима је забележена само година оснивања, без података о управи, школском програму и броју ученика, па зато школа није наведена у табели.⁵⁹

Табела 9. Број ученика у средњим стручним школама у Скопљу⁶⁰

	Војна школа		Средња школа за образовање наставничког кадра		Индустријска школа	
	У ⁶¹	Н ⁶²	У	Н	У	Н
1898/99.	169	14	–	–	–	–
1899/1900.	169	15	–	–	–	–
1900/01.	169	15	–	–	–	–
1901/02.	174	14	39	2	–	–
1903/04.	103	16	42	3	80	13

Реформе из домена просвете биле су интегрални део XIX-овековне државне модернизације, која је изискивала стручан, квалификован кадар. Доследно спровођење закона требало је да обезбеди јединствен институционални образовни систем. Законске регулативе на тлу Косовског вилајета контролисала је Просветна управа, на челу са управитељем образовања. На основу доступних статистичких података евидентно је да је број школа током Хамидовског периода на тлу Косовског вилајета имао тенденцију раста. Резултат је био комплексна школска структура у којој су упоредо функционисале различите институције на истом образовном нивоу са непрецизно разграниченим функцијама. Локалне власти шириле су мрежу школа како би их учинили доступним за све грађане вилајета. Најдужу традицију имале су медресе, религијске школе вишег образовног нивоа у односу на сибјан школе. Медресе су функционисале изван институционалног оквира реформисаног школског система. Биле су распоређене у свим санџацима вилајета, а број ученика се константно повећавао. У интересу власти било је да одржава медресе, јер су неговале традиционалне вредности међу муслиманским становништвом. Школска управа није смела да занемари ни модерне школе, због притиска милетских и мисионарских школа. Реформисаним основним и средњим школама покушала је да пружи одговарајућу алтернативу немуслиманском становништву. На тлу вилајета најбројније су биле основне школе: верске, сибјан и модерне, ибтидаије, које су опстајале упоредо. Локалне

⁵⁸ Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi, Cild: 1–2*. Eser Matbaası, İstanbul 1977, 627–637.

⁵⁹ SNMU 1901, 717; SNMU 1903, 638.

⁶⁰ SNMU 1898, 1140–1141; SNMU 1899, 1336–1337; SNMU 1900, 1508–1509; SNMU 1901, 709–711, 776; SNMU 1903, 633–636.

⁶¹ Број ученика.

⁶² Број наставника.

просветне власти су до осамдесетих година давале предност сибјан школама, нарочито у срединама са већинским муслиманским становништвом. Сибјан школе су биле распоређене по свим санџацима вилајета, изузев у Приштинском и Пећком санџаку. У наредној деценији дата је предност ибтидаијама, због конкурентности са страним школама. Највише ибтидаија отворено је током периода владавине султана Абдулхамида II на територији Скопског и Призренског санџака. Већина основних школа била је мешовитог карактера и у њима су паралелно образовани и дечаци и девојчице. Отварање средњих школа било је на терету провинцијалног фонда и зато се уочава мањи број средњих школа у односу на основне. Пре успостављања Косовског вилајета, на истом простору је функционисало 25 рушдија, а током владавине султана Абдулхамида II отворено је још 22, од којих је само једна била женска, смештена у центру провинције – Скопљу. Средњошколци су уместо у рушдијама могли да се школују у идадијама. Локална власт успела је да омогући финансијска средства само за две идадије, у Скопљу и Сјеници. Функционисале су и четири стручне школе: Војна школа, Индустријска школа и Школа за образовање наставничког кадра и биле су смештене у центру провинције, а Занатска школа радила је у Штипу. Стручне школе биле су доступне само ученицима који су живели у околини или онима који су могли да приуште школовање у престоници вилајета. Упркос напорима вилајетске администрације, законски оквири нису у потпуности могли да буду спроведени. Несигурни и недовољни финансијски потенцијали вилајета, недостатак и упитна обученост стручног кадра у комбинацији са агресивном просветном политиком балканских народа биле су свакодневни изазови локалним властима.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Received: 20. 7. 2023.

Accepted: 9. 8. 2023.

MILENA GOSTOVIĆ, Ma
 Већej, Serbia
 E-mail: gostovicmilena@gmail.com

STATE SCHOOLS IN KOSOVO PROVINCE (1876–1909)

SUMMARY: Education was one of the key segments of the transformation of the Ottoman Empire in the nineteenth century. The modernization of the school system was based on European experiences embedded in the traditional Islamic system. Reforms of the educational structure during the eighteenth and nineteenth centuries were consolidated by the Regulation of Public Education from 1869, and their implementation was most noticeable during the reign of Sultan Abdulhamid II (1876–1909). The effects of the reform efforts can be traced in special state documents, the Yearbooks of the Ministry of Public Education, which record the structure and arrangement of all educational institutions throughout the Empire, for each vilayet individually. The paper analyzes the structure and layout of primary and secondary schools on the territory of the Kosovo vilayet, border territory. Primary schools were traditional, religious, sibjan schools or modern, ibtidaje. Until the eighties of the nineteenth

century, the vilayet government rapidly opened sibjan schools, especially in areas with a majority Muslim population, and after that it gave priority to ibtidaiya, due to competition with foreign schools. High school students could be educated in rusdia, modern high schools or idadi, lower gymnasiums. Secondary schools were financed from the local fund and therefore there were much fewer of them than primary schools. On the territory of the Vilayet, more than forty rushdi worked, only two idadi and four professional schools. This dualism of educational institutions reflected the complexity of the Ottoman educational system because different institutions functioned side by side at the same educational level, without clearly demarcated curricula. Students could choose between different institutions at the elementary and high school level. The expansion and number of state schools in the Kosovo vilayet, an ethnically and religiously heterogeneous territory, had not only pragmatic goals, but was the government's response to the national pretensions of the Balkan peoples. Additional problems of the local authorities were the lack of funds to finance the growing number of schools, as well as the lack of qualified professional staff.

KEYWORDS: Ottoman Empire, Kosovo Vilayet, Regulation of public education, state schools, sibjan, ibtidaje, medrese, rushdie, idadi